

15. Stručný úvod do morfonologie (Kopecký Kamil, Mgr. Ph.D.)

Obsah kapitoly

Text kapitoly

Cíle kapitoly

Seznámit studující se základními změnami hlásek spojenými s morfémami slov.

Průvodce studiem

Vážení studenti, v této kapitole Vás seznámíme se základními změnami hlásek, ke kterým dochází v morfémách slov. Soustředte se zejména na závěrečný přehled morfonologických alternací s příklady.

Základní terminologie

Alternace hlásek, korelativní a disjunktivní alternace, vokální a konsonantické alternace, morfonologie.

15.1 Morfonologie ↑

Morfonologie je jazykovědná oblast, která tvoří spojovací článek mezi fonologií a morfologií. Jako pomezí disciplína se zabývá zejména změnami hlásek, ke kterým dochází uvnitř morfémů slov (například uvnitř kořenů). Morfonologie se tedy zaměřuje zejména na **alternace hlásek**, které zkoumá z fonologické úrovně (změny hlásek, jejich vznik a zánik apod). V češtině se s alternacemi setkáváme zejména při ohýbání slov (flexi) a odvozování slov (derivaci). Alternace se ve flexivních jazycích projevují zejména v kořenech slov (*sůl - soli, noha - nožka, ruka - ručka* apod.), v češtině také v prefixech (*naklonit - náklon, zaklonit - záklon*).

Alternace dělí morfonologie podle obdobných kritérií jako klasická teorie binárních protikladů. Rozeznáváme tedy:

1. **Disjunktivní alternace** - např. A a U, P a L (2 hlásky nemají žádné společné znaky)
2. **Korelativní alternace** - hlásky tvoří dvojice 2 členů, v rámci dvojic je jeden člen příznakový a druhý nepříznakový. Tedy např. P a B (příznak znělosti). Pod korelativní alternace zařazujeme také privativní, ekvipolentní a graduální vztahy. Pro zopakování: v privativní opozici mají 2 členy pouze 1 distinktivní rys, v ekvipolentní více distinktivních rysů a v graduální roste intenzita daného rysu v trojici hlásek, tzv. ternárním protikladu).

V systému českého jazyka existují základní alternace:

1. Vokální

a. Korelativní

Korelativní alternace jsou u vokálů postaveny na změnách kvantity hlásek, hovoříme také o korelacích kvantity či kvantitativních změnách.

A/Á - Á/A	sadit - sádek, mák - makovice, sláva - slavit, kráva - kravička
E/É - É/E	pramen - pramének, donesl - nést, téci - tekoucí
I/Í - Í/I	rydlo - rýt, vyje - výt, šíp - šipka, list - lístek
U/Ú - Ú/U	ukázat - ukaz

b. Disjunktivní

U disjunktivních korelací dochází ke změnám kvality hlásky, proto hovoříme také o korelacích kvality či kvalitativních změnách hlásek.

A/E - E/A	šťastný - štěstí, vejce - vajec
E/O	nese - nosič
Á/Í	ohřát - ohřívát
É/Í - Í/E	plamének - plamínek, míra - měřit, polít - poleva
Á/E	otřást - otřes
O/Ú	koza - kůzle
OU/U - U/OU	louka - luční, sud - soudek, kroupa - krupka, husa - house

c. Zánikové

E/O	pes - psí, veš - vši, lež - lži
U/O	suchý - shnout

d. Vznikové

O/E	matka - matek, okno - oken, vrstva - vrstev
O/I	jiskra - jisker

2. Konsonantické

a. Korelativní

Korelativní alternace jsou takové změny dvojic hlásek, které mají společné znaky a minimálně 1 distinktivní rys.

D/Ď, Ď/D	šedý - šedivý, had - hadí, slad - sladidlo, plot - oplotit, bod - bodík
T/Ť, Ť/T	mamut - mamutí, sto - stí, ret - rtík (zde i zániková alternace v kořeni)
N/Ň, Ň/N	den - deník, sen - snít, honit - honba
R/Ř	moudrý - moudře, chytrý - chytře, dobrý - dobře, chrabý - chrabře, starý - stařec
S/Š	nosit - nošení, hlásit - hlášení, hasit - hašení, hostit - pohoštění, vyhostit - vyhoštění
Z/Ž	kazit - zkažený
C/Č	ovce - ovčák, lžice - lžička

b. Disjunktivní

Disjunktivní alternace jsou takové, ve kterých nejsou u hlásek přítomné společné znaky (tj. pouze distinktivní rysy).

H/Ž, Ž/H	noha - nožka, běžet - běh
CH/Š, Š/CH	suchý - usušit, vršek - vrch
KI/Č, Č/K	ruka - ručička, úskočný - skákat, vlk - vlče, mrak - mráček
K/C, H/Z, G/Z	kluk - kluci, bůh - bozi, pedagog - pedagogích

c. Zánikové

P/O, B/O, K/O utopit - utonout, zahýbat - zahnout, Nymburk - nymburský

d. Vznikové

*B/BJ, P/PJ, V/VJ bílý - bělostný, bída - bědovat, zpívat - zpěv, vítr - větrník
(ve fonologii samozřejmě Ě = JE)*

Alternace velmi často způsobují problémy při určování částí slova v tvarosloví - zejména u kořene slov. Kořen slova je dle definice *nejmenší část slova, kterou mají společnou slova příbuzná*. Nicméně právě v kořenech slov často dochází k výše uvedeným změnám (např. *kořen - kořínek, ret - rty* apod.). Proto je nutné vysvětlit žákům, že i uvnitř kořene může docházet k různým hláskovým změnám.

Seznam použité literatury:

ŠÍŠKA, Z. *Fonetika a fonologie*. Olomouc: VUP, 2005.

